

УДК 94:327(7/8+410)

[https://doi.org/10.52058/2786-6165-2022-5\(5\)-636-646](https://doi.org/10.52058/2786-6165-2022-5(5)-636-646)

Плюта Наталія Володимирівна кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії, Рівненський державний гуманітарний університет, вул. Степана Бандери, 12, м. Рівне, 33028, тел.: (097) 795-43-20, <https://orcid.org/0000-0003-1196-9717>

Мартинчук Інна Іванівна кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії, Рівненський державний гуманітарний університет, вул. Степана Бандери, 12, м. Рівне, 33028, тел.: (067) 958-79-87, <https://orcid.org/0000-0002-7295-4271>.

БОРОТЬБА ПІВНІЧНОАМЕРИКАНСЬКИХ КОЛОНІЙ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ: КОЛОНІАЛЬНИЙ ГНІТ З БОКУ АНГЛІЇ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ТА СЕРЕДИНІ ХVІІІ СТ.

Анотація. Виникнення США завершило формування світової системи міжнародних відносин ХVІ-ХVІІІ ст. у подоланні європоцентризму.

Мимоволі виникає аналогія з покликанням Сполучених Штатів, які своїм вступом в обидві світові війни вирішально сприяли перемозі цивілізації. Американська революція вперше на етапі державотворення висунула принцип суверенітету нації замість суверенітету «монархів з ласки Божої», встановленого за абсолютизму. Добровольці з Європи тоді відіграли надзвичайно важливу роль у побудові американської армії. Німці зміцнили добровольчу армію Континентального конгресу свідомою дисципліною, французи прийшли на допомогу біля витоків дипломатії і очолили регулярний експедиційний корпус і ескадру, а шотландці запустили флот, поляки створили інженерну і кавалерійську.

Безпосереднім історичним поштовхом до боротьби колоній за своє державне відокремлення від метрополії стала економічна і торгово-фінансова політика Англії першої половини ХVІІІ ст. Вона була спрямована на стримування промислового розвитку колоній, перетворення їх на сировинний придаток метрополії, усунення несприятливої конкуренції за дешеві американські товари.

Остаточний розпад колоній з Англією був спровокований прийнятим у травні 1773 року «чайним законом», який надав Ост-Індській компанії привілей безмитного чаювання в Америці, що зачіпало

інтереси колоністів і численних контрабандистів. Під керівництвом Бостонського комітету колоністів партія чаю була викинута в океан, і у відповідь британський парламент видав ряд «репресивних актів», які оголосили порт закритим, позбавивши Массачусетс колоніальної хартії.

За ініціативою найбільш політично активних штатів - Массачусетса і Вірджинії - було оголошено про розрив торгових відносин з Англією, а потім для організації спільної боротьби скликали представників на загальний з'їзд колоній.

Ключові слова: Сполучені Штати Америки, Бостонське чаювання, Ост-Індська компанія, «чайний закон», Декларація незалежності.

Plyuta Nataliya Volodymyrivna Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of World History, Rivne State Humanitarian University, Stepana Bandera St., 12, Rivne, 33028, tel.: (097) 795-43-20, <https://orcid.org/0000-0003-1196-9717>

Martynchuk Inna Ivanivna Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of World History, Rivne State Humanitarian University, Stepana Bandera St., 12, Rivne, 33028, tel.: (067) 958-79-87, <https://orcid.org/0000-0002-7295-4271>.

THE STRUGGLE OF THE NORTH AMERICAN COLONIES FOR INDEPENDENCE: COLONIAL OPPRESSION BY ENGLAND IN THE FIRST HALF AND MIDDLE OF THE 18TH CENTURY.

Abstract. The emergence of the United States completed the formation of the world system of international relations in the XVI-XVIII centuries. in overcoming Eurocentrism.

Involuntarily, an analogy arises with the vocation of the United States, which by its entry into both world wars decisively contributed to the victory of civilization. The American Revolution, for the first time at the stage of state formation, put forward the principle of the sovereignty of the nation instead of the sovereignty of "monarchs by the grace of God" established under absolutism. Volunteers from Europe then played an extremely important role in building the American army. The Germans strengthened the volunteer army of the Continental Congress with conscious discipline, the French came to the aid of the sources of diplomacy and led a regular expeditionary corps and a squadron, the Scots launched a fleet, the Poles created an engineering and cavalry corps.

The economic and trade and financial policy of England in the first half of the 18th century became the direct historical impetus for the struggle of the

colonies for their state separation from the metropolis. It was aimed at restraining the industrial development of the colonies, turning them into a raw material appendage of the metropolis, eliminating unfavorable competition for cheap American goods.

The final breakup of the colonies with England was provoked by the "tea law" passed in May 1773, which granted the East India Company the privilege of duty-free tea in America, which affected the interests of the colonists and numerous smugglers. Under the leadership of the Boston Colonists' Committee, a shipment of tea was thrown into the ocean, and in response the British Parliament issued a series of "repressive acts" that declared the port closed, stripping Massachusetts of its colonial charter.

At the initiative of the most politically active states - Massachusetts and Virginia - it was announced to break trade relations with England, and then representatives were called to a general congress of the colonies to organize a common struggle.

Keywords: United States of America, Boston Tea Party, East India Company, "Tea Act", Declarations of Independence.

Постановка проблеми. Перший Континентальний конгрес у Філадельфії зібрав 56 представників з 12 колоній, крім Джорджії. Конгрес засудив британську політику і висунув ідею самовизначення держави, але поки лише на основі прав «англійських громадян». Не розриваючи відносин з короною, Конгрес звернувся до американських колоній з проханням визнати їх статус і права.

Питання про наслідки гегемонії для Сполучених Штатів та їх союзників залишається недостатньо вивченим. Американська гегемонія поширюється на всі сфери: військову, економічну, політичну, культурну. Для країн Східної Європи стратегічне партнерство зі Сполученими Штатами є бажаною метою. У той же час сучасний світ швидко змінюється. З однополярного він переходить у багатополарний. Серед американської політичної та академічної еліти точаться дискусії щодо природи та перспектив американської гегемонії. Спираючись на теорію Дж. Модельського, деякі американські аналітики вважають, що Сполучені Штати будуть займати лідируючі позиції на світовій арені до середини ХХІ ст. Інакше через прискорення всіх тенденцій зростання, їх пережиття може виникнути ситуація, коли статус США як наддержави буде оскаржуватися іншими державами.

Яким би не був великий вплив Сполучених Штатів, Євразія зберігає своє геополітичне значення, і саме стан справ на цьому найбільшому континенті визначає політичне майбутнє Америки.

Відповідно, питання про те, як Сполучені Штати повинні боротися зі складними відносинами між євразійськими державами, і, перш за все, чи можуть вони запобігти появі панівної та антагоністичної євразійської держави на міжнародній арені, залишається центральним у здатності Америки здійснювати світове панування.

Це визначає головний теоретик американського лідерства З. Бжезінський. Зростаюче соціальне розшарування, що свідчить про великий розрив між багатими та бідними, а також зростаючі вимоги країн третього світу до повноцінної участі у світовій політиці та економіці, систематичне збагачення Сполучених Штатів за рахунок інших націй є факторами сьогодні. породжують багато питань і конфліктів, які є актуальними для обговорення. Сполучені Штати, як світовий лідер, у цьому сенсі перебувають під пильною увагою світової спільноти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Важливі аспекти історії США, а також боротьба північноамериканських колоній за незалежність висвітлюються такими українськими ученими як, З. Бжезінський[10,11], Б. Тищик[17], О. Джужа[13], Т. Третьякова[13], В. Калиновський[13], О. Анатольєва[13].

Мета статті – розглянути та проаналізувати різнобічні аспекти формування боротьби північноамериканських колоній за незалежність.

Виклад основного матеріалу. В останній чверті XVIII ст. буржуазія, яка домінувала в той час у світі, на відміну від династично-аристократичної зовнішньої політики та абсолютизму монархів виділила принцип верховенства нації, ототожнюючи її із собою. Як доказ – це ті реалії, що відбувалися в англійських колоніях Америки, де виникла війна за незалежність (1775 — 1783 рр.). Принцип зверхності нації вперше був проголошений у сфері дипломатії США під час їхньої боротьби за незалежність [9].

У 70-х рр. XVIII ст. 13 британських колоній, що розміщувалися на Атлантичному побережжі північноамериканського континенту, включилися у боротьбу за незалежність проти Англії, яка визискувала їх, і виборовши перемогу в цій боротьбі, утворили незалежну республіканську державу – Сполучені Штати Америки. Кращі частини суходолу були анексовані англійською аристократією, чим і було викликано те що Британія перешкоджала піднесенню їх торгівлі та промисловості. У Декларації незалежності, яка була прийнята 4 липня 1776 р., йшлося про те, що «належна пошана до думок людства» силує колонії, що повстали, заявити про причини, які підштовхнули їх до відокремлення від Англії. Американська республіка проголосила

принципи народного суверенітету та рівності всіх людей. Через те її дипломатія була дипломатією буржуазної республіки і саме вона сприяла утворенню нових принципів. Більш-менш демократичною стала і сама форма ведення зовнішніх справ у США. Ними займався пленум Конгресу [8].

Міжнародні відносини, часу боротьби північноамериканських колоній Англії за незалежність, можна поділити на діяльність найбільших країн світу, які займалися при цьому своїми власними питаннями, та їх дипломатичну діяльність. У період від 5 листопада 1774 р. до 4 липня 1776 р. (тобто, час проголошення незалежності) Конгрес не намірявся просити допомоги в зарубіжних держав, оскільки це було б визнано державною зрадою. Проте Конгрес звертався по допомогу до інших англійських колоній, до народу Ірландії, через те що був занепокоєний поліпшенням відносин Британії з місцевими індіанцями. У 1775 році 29 листопада було створено Конгресом «Комітет для таємної кореспонденції» з друзями колоній у Англії, Ірландії та в інших частинах світу. Завдання цього Комітету полягали у тих ж завданнях, що і завдання Міністерства закордонних справ [3].

Найважливішою була місія Сайласа Діна, як члена Континентального конгресу, якого 3 березня 1776 р. цей Комітет послав до Франції як таємного агента. Йому завдання заключалося в тому щоб добитися допомоги від неї, так як ворожість Франції до Англії була загальновідомою. З самого початку конфлікту колоній з Британією (1763 р.), Франція мала в Америці секретних агентів, повідомлення яких прочитувалися Людовіком XVI. П'єр Огюстен Карон де Бомарше, автор «Севільського цирюльника» і «Одруження Фігаро», після початку війни за незалежність отримав особливе завдання від французького уряду, а саме, йому було доручено делікатну місію спілкувань з американцями. Драматург з метою конспірації створив несправжній торговий дім «Родріго Горталес і Ко». За його сприяння Сайлас Дін влаштував відправку до Америки волонтерів-офіцерів і французької зброї. На судні «Перемога», Марі Жозеф маркіз де Лафает, молодий військовий Франції, у 1777р. відплив до Америки за власні кошти[7].

П. Бомарше, який завжди був на стороні повсталих колоній, з великим завзяттям реалізовував свою таємну місію. У своїй переписці з Конгресом він зазначав «Ваші депутати, джентльмени, знайдуть у мені вірного друга, в моєму будинку – надійний притулок, у моїх скринях – гроші, а також повне сприяння для реалізації своїх завдань, чи будуть мати вони офіційні або таємні властивості» [6]. Під час зустрічі С.Діна з П.Бомарше у Парижі між ними відбулася розмова, в ході якої Сайлас був

ознайомлений зі всіма справами проте, він не знав найголовнішого: що П. Бомарше є кулуарним агентом французького уряду. Ця обережність була актуальною, як пізніше з'ясувалося. Сайлас Дін все доносив Едуардові Банкрофту, також американцеві, який був таємним агентом французького Конгресу і одночасно таємним інформатором Англії.

Допомогу, яку отримали колонії Америки, завдяки С. Діна та П. Бомарше, була вагомою. Одяг для 20 тисяч чоловік, 200 гармат, 100 тонн пороху та 30 тисяч мушкетів – це все вдалося передати американським колоніям С.Діну, представляючи фірму «Родріго Горталес і К^о». Ця фірма проіснувала з 1776 по 1783 рр. І за цей час було витрачено понад 21 мільйон ліврів. Немає точних даних, яка частина цих коштів була отримана від французького уряду, а яка – шляхом продажу товарів, що відправлялися Конгресом з Америки. Іспанський уряд також надав посильну допомогу С.Діну у сумі, еквівалентній 300 тисяч доларів. Міністерство закордонних справ Англії, яке було в курсі справжньої діяльності С. Діна, оголосило протест і почало захоплювати судна, зафрахтовані фірмою «Горталес і Ко» [7].

До квітня 1777 р. Існував Комітет для таємної кореспонденції, пізніше його було замінено Комітетом з іноземних справ. Пізніше, з 1781 р. було засновано Департамент іноземних справ, очолюваний статс-секретарем Робертом Лавінгстоном, з листопада цього ж року [4].

Можливість послати до Франції офіційного представника США була після проголошення Декларації незалежності Сполучених Штатів Америки. Від правильності визначення кандидата на посаду посла багато що залежало. Американці не дуже були відомі в Європі, там перекручували навіть ім'я Д. Вашингтона. Проте Америка змогла знайти такого посла, який був відомий у всій передовій Європі. Бенджамін Франклін - єдиний американець, який був на той час популярний у Європі, людина всебічно розвинута. Б.Франклін багато років жив у Британії як представник колоній, а також він мав чималі особисті зв'язки й у Франції. Він і був призначений послом [3].

За наказом Конгресу Бенджамін Франклін, Сайлас Дін, а також Джон Джей, верховний суддя округу Нью-Йорк, на рівних правах були відправлені до Парижу. Окрім цих трьох головних членів посольства, до складу входили ще один член Конгресу, делегат від Вірджинії, видатний публіцист Артур Лі та Б. Банкрофт, секретний шпигун англійського уряду [14].

Британія гідно оцінила призначення Бенджаміна Франкліна послом. Лорд Рокінгем сказав, що поява Франкліна в Парижі – більш вагомий удар по Англії, ніж для колоній недавнє взяття Нью-Йорка

англійцями. Посол Англії у Парижі, лорд Стормонт, заявив, що покине Париж, якщо «главі американських бунтівників» буде дозволено там появитися. З цієї делікатної ситуації міністр закордонних справ Франції Вержен вийшов таким чином: він дав відповідь, що Бенджаміну Франкліну було послано до Нанта листа про заборону йому в'їзду до Парижа, але лист не дійшов до адресата. І на сьогодні, коли Б. Франклін уже перебуває в Парижі, попросити його поїхати було б «скандальною негостинністю» і порушенням звичаїв цивілізованих народів [12].

Бенджамін Франклін встановив добрі відносини не лише з французьким урядом, але й з дипломатичним корпусом. Він скористався давнім суперництвом Англії та Франції, з одного боку, і гарним ставленням провідних осіб французького суспільства до Америки – з іншого, щоб досягти поставленої мети, а саме: натиснути на Людовіка XVI і на його підлеглих, для того щоб Франція вступила у війну з Англією. Повідомляючи про своє перебування у Франції, Б. Франклін наголошував, що він є представником американського уряду у Європі і змушений вести себе не лише як посол, але і як представник морського та воєнного департаментів, скарбник призового суду, що відповідає за законність захоплення торгових кораблів і вантажів, бюро з надання допомоги бранцям і обміну їх, консул, а також торговець товарами, що прибули з Америки [15].

З першою в історії Америки, формальною дипломатичною нотою, у грудні 1776 р. звернулися до міністра закордонних справ Франції Вержена Б. Франклін, С. Дін і А. Лі. У цьому зверненні американці намагалися укласти договір про торгівлю і про союз з Америкою, просили про допомогу у наданні восьми військових суден, щоб надати допомогу суднам фірми «Горталес і К°», що були заблоковані англійськими крейсерами. Даючи відповідь Вержен пообіцяв таємну допомогу. І міністр виконав свою обіцянку: на протязі року Франція надала американцям 2 мільйони ліврів у подарунок, а крім того, ще й надала як позику – мільйон ліврів. Але головне питання про союз, Вержен поки не захотів розглядати. Через неприязне ставлення до англійців французький уряд допомагав американцям грошима, та все ж таки вбачав в американцях «бунтівників». Друг американських колоній – П'єр Бомарше, намагаючись допомогти колоніям Америки, звернувся до Людовіка XVI з листом. Він доводив королю, що допомога Америці потрібна лише для того, щоб військові сили зробити однаковими з англійськими і продовжити війну до нескінченності. Ця думка здалася Людовікові XVI вартою уваги. Проте навіть і така допомога «бунтівникам» турбувала короля. Він вважав, що, погоджуючись

допомогти американцям, він чинить недобре. Але все-таки допомога була надана [15].

Разом з цим Конгрес Сполучених Штатів Америки зробив спробу встановити дипломатичні відносини з державами Європи. За загальноприйнятими догмами дипломатії посол до будь-якої держави може бути назначений лише з відома її уряду. Конгрес отримав від Джона Адамса пропозицію знехтувати цими правилами. На його думку було можливим призначити послів у всі держави, з якими майбутні США бажали підтримувати дипломатичні відносини, без згоди урядів цих країн. Бенджамін Франклін не погоджувався з цим. Але він був лише одним із трьох членів посольської комісії, і через це був змушений підкорятися більшості. Схожі дії уряду США пізніше отримали назву тактики «партизанської» дипломатії. А. Лі був скерований до Мадрида, проте іспанський уряд зупинив його в дорозі. Після цього його було відправлено до Берліна, приїхавши туди він не був прийнятий Фрідріхом Q. Його брат Уільям був направлений до Відня і до Берліна, але не зміг потрапити ні в одну з цих столиць і залишився в Парижі, продовжуючи доказувати свою правоту Бенджаміну Франкліну. Д. Адамс був направлений до Гааги, але і тут спіткала невдача - не вдалося домогтися визнання США Голландією. Трішки пізніше Френсіс Дана безуспішно пробував отримати визнання своєї країни при дворі Катерини II [14].

У важкий період, коли війська Британії спалили багато міст на Півдні, коли англійський генерал Корнвалліс зайняв Південну Кароліну й йшов на Вірджінію, Конгрес послав свого уповноваженого Лоренса по допомогу до Бенджаміна Франкліна. Останньому пощастило добитися від Франції нової субсидії. Він одержав для Сполучених Штатів Америки великий кредит, надіслав туди зброю та амуніцію на 20 тисяч чоловік. 26 лінійних суден і декілька фрегатів доставили до Америки нове підкріплення [9].

Прямим історичним поштовхом до боротьби колоній за своє державне відокремлення від метрополії стала перш за все англійська торгово-фінансова і економічна політика першої половини XVIII ст., яка намагалася стримувати промисловий розвиток колоній, перетворивши їх на сировинний придаток метрополії, а також усунути несприятливу конкуренцію на дешеві американські товари. В перші роки XVIII ст. англійський парламент ввів ряд заборон на тій підставі, що розвиток мануфактур в США робить їх менш залежними від метрополії. Було введено податки на цукор і патоку та заборона на вивіз залізних виробів з колоній [1].

У 1763 році Георг III видав указ, за яким заборонялося колоністам селитися на захід від гір Аллегані, а також займати вільні землі [2]. Цей закон позбавляв рабовласників захоплення вільних земель і перенесення туди плантації з висушених районів південних колоній. Захоплюючи нові землі великі перекупники землі також втратили можливість на цьому нажитися. Цей указ стосувався і дрібних орендарів, які хотіли поїхати на захід і стати там незалежними фермерами. Вони були змушені залишатися на землі, яка належала великим англійським власникам, і продовжувати платити їм так звану тверду оренду. Указ 1763 року сприяв великій земельній аристократії та торговцям хутром, які купували хутро в індіанців після Аллеган. Останні мали страх, що масове переселення колоністів на західні землі підірве індійську торгівлю хутром і позбавить великих землевласників робочої сили у східних областях [16].

Однією з причин відкритого протистояння став введений парламентом Англії у лютому 1765 р. закон про державне мито на більшість споживчих товарів, що імпортуються в Америку. Не порушувати закон – таку резолюцію ухвалила Законодавча асамблея Вірджинії. Рішення Вірджинії стало знаком суцільного протесту в колоніях. Колонії об'єдналися і домоглися скасування більшості податкових законів. Але Англія почала використовувати нові форми тиску. У будинки громадян підселяли британських військових, було утворено самостійні митниці в колоніях. Це підбурило населення до ще гострішого конфлікту. Палата громад почала вимагати суду над політичними лідерами колоністів – «підбурювачами». У відповідь колонії прийняли новий закон про губернаторів, згідно з яким вони і надалі залежали від колоністів, і таким чином вся виконавча влада стала незалежною [5].

У травні 1773 р. Було прийнято «чайний закон», який спровокував остаточний розрив колоній з Британією; це дало Ост-Індській компанії перевагу безмитного чаю в США. Це стосувалося інтересів колоніальних купців і багатьох контрабандистів. Бостонське чаювання у грудні 1773 р. стало результатом боротьби з імпортом чаю, коли під керівництвом Бостонського комітету колоністів в океан було кинуте вантаж чаю. Відповідь британського парламенту довго не забарилася і він видав ряд «репресивних актів» у березні 1774 р., згідно з якими порт було оголошено закритим. Массачусетс позбавили колоніальної хартії.

Висновки. Підсумовуючи вище сказане, варто зазначити, що північноамериканські колонії Англії виникли на початку XVII ст. і поступово, до середини XVII ст. було утворено тринадцять колоній. Всі

колонії поділялися на три групи: колонійські, в яких було самоврядування на основі королівських грамот, коронні та приватні.

Каталізатором боротьби колоній за їхнє державне відокремлення від метрополії стала політика Британії, націлена на перетворення їх на сировинний придаток метрополії, а також стримування промислового розвитку колоній.

Представлена тема має не лише суто наукове значення, бо привертає увагу до проблем, які ще не досліджували українські історики. Сподіваємося, що доступ до публікацій і баз даних спонукатиме наших дослідників до їх поглибленого вивчення. Приклади взаємодопомоги в часи труднощів мають протидіяти ксенофобії та нетерпимості в сьогоднішні важкі часи. Американці, незважаючи на відсутність власної тривалої історії, поважають старовину. Перед будівлею Національного архіву в самому центрі столиці вигравіровано на граніті: «Минуле – це пролог. Давайте вивчати минуле».

Література:

1. Арриги Д. Долгий двадцатый век. Деньги, власть и истоки нашего времени / Джованни Арриги. – Москва: Территория будущего, 2007. – 472 с
2. Белков П.Л. Вожди и бигмены // Ранние формы политической организации: От первобытности и государственности. – М., 1995
3. Белков П.Л. Социальная стратификация и средства управления в доклассовом и предклассовом обществе // Ранние формы социальной стратификации. – М., 1993.
4. Белова Г.А. Древняя Нубия: Становление государственной власти. – М., 1989.
5. Бочаров В.В. Власть традиции. Управление. – М., 1992.
6. Бочаров В.В. Ранние формы политической организации в структуре колониального общества: На африканском материале // Ранние формы политической: от первобытности к государственности. – М., 1995.
7. Брутенц К. Закат американской гегемонии / Карен Брутенц. – СанктПетербург: Международные отношения, 2009. – 512 с.
8. Брюне А. Геополитика меркантилизма: новый взгляд на мировую экономику и международные отношения / Антуан Брюне. – Москва: Новый хронограф, 2012. – 232 с.
9. Бэттлер А. Контуры мира в первой половине XXI века / Алекс Бэттлер. – 2002. – №1. – С. 73–80.
10. Бжезінський. З. Велика шахівниця. Панування Америки і її геостратегічні імперативи. / Збігнєв Бжезінський.. – Москва: Міжнародні відносини, 1999. – 256 с.
11. Бжезінський. З. Стратегічне бачення: Америка і криза світової влади / Збігнєв Бжезінський.. – Львів: Літопис, 2012. – 315 с.
12. Валлерстайн И. Конец знакомого мира: Социология XXI века/ / Иммануил Валлерстайн. – Москва: Логос, 2004. – 368 с.
13. Історія держави і права зарубіжних країн: Навчальний посібник / О.М. Джужа, Т.А. Третякова, В.С. Калиновський, О.І. Анатольєва та ін. – К.: НАВС, 2012.
14. Кіссинджер Г. Дипломатія / Генрі Кіссинджер. – Київ: КМ-БУКС, 2018. – 964 с.

15. Кларк У. Как победить в современной войне / Уесли Кларк. – Москва: Альпина Паблшер, 2004. – 240 с.
16. Ольдерогге Д.А. Социальная организация народов Азии и Африки. – М., 1975.
17. Тищик Б.Й. Історія держави і права Сполучених Штатів Америки (XVIII ст. – 1918 р.): Тексти лекцій. – Л.: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2008. – 157 с.

References:

1. Arrigi, D. (2007). *Dolgij dvadcatyj vek. Den'gi, vlast' i istoki nashego vremeni [The long twentieth century. Money, power and the origins of our time]*. Moskva: Territorija budushhego [in Russian].
2. Belkov, P.L. (1995). *Vozhdi i bigmeny // Rannie formy politicheskoy organizacii: Ot pervobytnosti i gosudarstvennosti [Leaders and big men // Early forms of political organization: From primitiveness and statehood]*. M. [in Russian].
3. Belkov, P.L. (1993). *Social'naja stratifikacija i sredstva upravlenija v doklassovom i predklassovom obshhestve [Social stratification and controls in pre-class and pre-class society]. Rannie formy social'noj stratifikacii - Early forms of social stratification*. M. [in Russian].
4. Belova, G.A. (1989). *Drevnjaja Nubija: Stanovlenie gosudarstvennoj vlasti [Ancient Nubia: The Rise of State Power]*. M. [in Russian].
5. Bocharov, V.V. (1992). *Vlast' tradicii. Upravlenie [The power of tradition. Control]*. M. [in Russian].
6. Bocharov, V.V. (1995). *Rannie formy politicheskoy organizacii v strukture kolonial'nogo obshhestva: Na afrikanskom materiale [Early forms of political organization in the structure of colonial society: On African material]. Rannie formy politicheskoy: ot pervobytnosti k gosudarstvennosti - Early forms of political: from primitive to statehood*, M. [in Russian].
7. Brutenc, K. (2009). *Zakat amerikanskoj gegemonii [The decline of American hegemony]*. SanktPeterburg: Mezhdunarodnye otnoshenija [in Russian].
8. Brjune, A. (2012). *Geopolitika merkantilizma: novyj vzgljad na mirovuju jekonomiku i mezhdunarodnye otnoshenija [Geopolitics of mercantilism: a new look at the world economy and international relations]*. Moskva: Novyj hronograf [in Russian].
9. Bjettler, A. (2002). *Kontury mira v pervoj polovine XXI veka [The contours of the world in the first half of the XXI century]*. 1, 73–80 [in Russian].
10. Bzhezins'kij, Z. (1999). *Velika shahivnicja. Panuvannja Ameriki i її geostrategichni imperativi [Great shakhivnitsa. Panuvannja America and її geostrategic imperatives]*. Moskva: Mizhnarodni vidnosini [in Russian].
11. Bzhezins'kij, Z. (2012). *Strategichne bachennja: Amerika i kriza svitovoi vladi [Strategic architecture: America and the crisis of world power]*. L'viv: Litopis [in Ukrainian].
12. Vallerstajin, I. (2004). *Konec znakomogo mira: Sociologija XXI veka [The end of the familiar world: Sociology of the XXI century]*. Moskva: Logos [in Russian].
13. Dzhuzha, O.M., Tret'jakova, T.A., Kalinovs'kij, V.S., Anatol'eva, O.I. (2012). *Istorija derzhavi i prava zarubizhnih kraїн [History of the state and the rights of foreign lands]*. K.: NAVS [in Ukrainian].
14. Kysyndzher, G. (2018). *Diplomatija [Diplomacy]*. Kiiv: KM-BUKS [in Ukrainian].
15. Klark, U. (2004). *Kak pobedit' v sovremennoj vojne [How to win in modern warfare]*. Moskva: Al'pina Pabliher [in Russian].
16. Ol'derogge, D.A. (1975). *Social'naja organizacija narodov Azii i Afriki [Social organization of the peoples of Asia and Africa]*. M. [in Russian].
17. Tishhik, B.J. (2008). *Istorija derzhavi i prava Spoluchenih Shtativ Ameriki (XVIII st. – 1918 r.) [History of the state and the rights of the Successful States of America (XVIII century - 1918)]*. L.: Vid. centr LNU im. I. Franka [in Ukrainian].